

ἔτοιμο ἤδη τὸ ὕλικό τους, τὴ μιά μὲ τὸν τίτλο: «Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τῆς Φύσης» καὶ τὴν ἄλλη: «Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας». ¹ Ἔτσι ἔφτασε σιγά-σιγά νὰ συσχετίσει τὸ ἔργο τῆς Μεταφυσικῆς μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς Κριτικῆς τοῦ Λόγου. Ἡ «Μεταφυσικὴ» γράφει «εἶναι ἐπιστήμη τῶν ὀρίων τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου». ² Ὁ ρι-σμός ποὺ ἐπεκτείνει τὴν ἔννοια τῆς Μεταφυσικῆς καὶ δίνει τὸ ὄνομά της ἀκόμα καὶ στὴν προπαι-δευτικὴν ἐκείνην ἐργασία ποὺ θὰ προσδιορίσει τοὺς ὅρους καὶ τὰ ὄρια τῆς καθαρῆς λογικῆς γνώσης, δηλ. στὴν Κριτικὴ.

Πραγματικὰ ὁ Kant καμιάν ἀπὸ τὶς «ἀλήθειες» τῆς παραδομένης Μεταφυσικῆς δὲν ἀμφισβητεῖ. Οὔτε στιγμή δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δημιουργικῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ κόσμου, δηλ. τοῦ Θεοῦ· γιὰ τὴ διαστολὴ μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κόσμου τῶν ὄντως ὄντων· γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ψυχῆς ἐλεύθερης καὶ ὑπεύθυνης. Ὅπως ἡ ἀμφιβολία τοῦ Descartes δὲν ἀναφέρεται στὶς ἴδιες τὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες, ἀλλὰ στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνονται καὶ ἐμπεδώνονται ἀπὸ τὴ σκέψη ποὺ δὲν ἔχει φτάσει μὲ τὴ μεθοδικὴ διασκεπτικὴ κρίση σὲ μιὰν αὐστηρὰ λογικὴν αὐτοπειθαρχία, δὲν εἶναι ἐπομένως ἀμφιβολία σκεπτικιστῆ, ἀλλὰ διανοουμένου ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ὑψωθεί μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ Λόγου ἕως τὸν ὑπέρ-

τατο βαθμὸ τῆς βεβαιότητος — ἔτσι καὶ ἡ Κριτικὴ τοῦ Kant δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ δείξει τὸ ἀνυπόστατο τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, τὸ ἀσύστατο τῶν ἐννοιῶν τοῦ Θεοῦ, τοῦ Κόσμου καὶ τῆς Ψυχῆς σὰν ἀντικειμένων τῆς σκέψης, ἀλλὰ τὴν ἀστοχία τῆς δογματικῆς Μεταφυσικῆς στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνει καὶ ἐμπεδώνει αὐτὲς τὶς ἀλήθειες,

γιὰ νὰ φανεῖ στὸ τέλος, σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς, ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν καὶ πῶς μποροῦν νὰ κατοχυρωθοῦν καὶ νὰ καταξιωθοῦν ἀπὸ τὸ Λόγο ποὺ ἔχει φτάσει στὴ συνείδηση τῶν ὀρων καὶ τῶν ὀρίων του. Ὅχι λοιπὸν νὰ ἐκμηδενίσει, ἀλλὰ νὰ ἀνακαινίσει τὴ Μεταφυσικὴ θέλει ὁ Kant. Καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀνακαινίσει μὲ μιὰν ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς, μὲ μιὰν ἀντιστροφή τῆς θέσης τοῦ προβλήματος, γιὰ τὴν ἀντίληψή του ἰσοτιμῆ σὲ ἀξία πρὸς ἐκείνη τὴν «κοπερνικὰν» ἀντιστροφή (ἔργο κ' αὐτῆ τῆς δικῆς

του μεγαλοφυΐας) ποὺ ἀνοίξει νέους ὀρίζοντες στὴ Θεωρία τῆς Γνώσης.

Μὲ δύο βήματα πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς. Τὸ πρῶτο: οἱ ἔννοιες τῆς Μεταφυσικῆς, σὰν ἔννοιες ποὺ συγκροτεῖ ὁ Λόγος χωρὶς τὴν καταβολὴ τῆς ἐμπειρίας, δὲν ἔχουν κῦρος ὑπερβατικό, δὲν ἰσχύουν δηλ. ἐπέκεινα τῶν ὀρίων τῆς πραγματικῆς ἢ δυνατῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐπομένως οὔτε γνώσεις ἀποτελοῦν, οὔτε ἐπεκτείνουν τὴ γνώση μας σὲ ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν αἰσθητῶν φαινομένων, στὴ σφαῖρα τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθαυτὰ. Εἶναι ἰδέες, ἀρχές δηλ. ὄχι συστατικὲς τῆς πραγματικότητος τῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ ρυθμιστικῆς

IMMANUEL KANT
(1724 - 1804)

1. «Kants Briefwechsel» (ἐκδ. Heicke, τῆς Βασιλ. Πρωσ. Ἀκαδημίας), τόμ. I, σελ. 53. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολή τῆς 8 Ἀπριλ. 1766 πρὸς τὸν Mendelssohn, τόμ. I, σελ. 67-68.

2. «Träume eines Geistersehers κλπ.» loc. cit.

κές, πού καθορίζουν τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ βούλησή του, καὶ ἡ κύρια καὶ πλήρης χρήση τους, ὅπως καὶ ἡ ἀξία τους εἶναι ὄχι θεωρητική, ἀλλὰ πρακτική. Τὸ δεύτερο βῆμα: Ἡ ἀξία καὶ τὸ κύρος τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν, τῶν νόμων πού ρυθμίζουν ἐπιτακτικά τὴν ἠθικὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου, δὲν θεμελιώνεται ἀπάνω στὴν ἀλήθεια τῶν μεταφυσικῶν ἐννοιῶν — ἀλλ' ἀντίστροφα τὸ κύρος τῶν ἀληθειῶν τῆς Μεταφυσικῆς ἐρείσμά του ἔχει τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν ἀξία πρακτικῶν κατηγορικῶν προσταγμῶν, νόμων ἀπόλυτων πού ὑπαγορεύουν τοὺς τρόπους τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὁ κριτικὸς φιλόσοφος δὲν θὰ εἰπεῖ: δεσμεύομαι ἀπὸ ἠθικὰ καθήκοντα καὶ ἔχω τὴν ὑποχρέωση νὰ σεβαστῶ τοὺς νόμους πού με προστάζουν πῶς νὰ ρυθμίσω τὴν ἠθικὴ μου διαγωγή σύμφωνα μὴ τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς, ἐπεὶ δὴ ὑπάρχει Θεὸς δημιουργὸς τῆς φυσικῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ ψυχὴ ἀθάνατη πού θὰ κριθεῖ σὲ μιὰ μέλλουσα ζωὴ γιὰ τὶς πράξεις της — ἀλλ' ἀντίστροφα θὰ εἰπεῖ: ὑπάρχει Θεός, ψυχὴ καὶ μέλλουσα ζωὴ, ἐπεὶ δὴ ἀκριβῶς εἶμαι ἕνα ὄν με βούληση ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη πού αὐτοδεσμεύεται με ἀπόλυτους πρακτικοὺς προσταγμοὺς καὶ στὴ θέση αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν βρίσκει τὴν με λογικὴ συνέπεια πλήρωση τῶν νόμιμων προσδοκιῶν του, κατὰ τὸ δικαίωμα πού τοῦ δίνει ἡ ἐκτέλεση τῶν ἠθικῶν του ὑποχρεώσεων. Ἔτσι ἀντιστρέφεται ἡ ἐξάρτηση: δὲν κρέμονται οἱ ἠθικὲς ἐντολὲς ἀπὸ τὸ κύρος τῶν μεταφυσικῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἠθικῶν νόμων. Οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς δὲν ἀντλοῦν τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξία τους ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀλλ' αὐτῶν ἴσα-ἴσα τῶν ἰδεῶν ἢ ἀλήθεια προϋποθέτει τὸν ἠθικὸ νόμο πού προβάλλεται ἐπιτακτικά ἀπὸ τὸν πρακτικὸ Λόγο. Εἶναι, ὅπως θὰ τὶς ὀνομάσει ὁ Kant, ὄχι ὄροι τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου.

Μιὰ μόνο ἰδέα εἶναι τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὄρος—ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας· οἱ ἄλλες ἰδέες (ἢ ἰδέα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς) εἶναι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου αἰτήματα καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὶς νόμιμες προσδοκίαι τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος πού μπορεῖ νὰ διακαθορίζεται (ὄχι ἀπὸ νόμους, σὰν τὰ φυσικὰ ὄντα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παράσταση νόμων), ὄντος ἐπομένως προικισμένου με ἠθικὴ βούληση. «Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας» γράφει στὸν πρόλογο τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὁ Kant «ἐνόσω ἀποδείχεται ἡ πραγματικότητά της μ' ἕναν ἀποδεικτικὸ νόμο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο ὀλόκληρου τοῦ οἰκοδομήματος ἐνός συστήματος τοῦ καθαροῦ, καὶ τοῦ

θεωρητικοῦ ἀκόμη, Λόγου, καὶ ὄλες οἱ ἄλλες ἐννοιας (ἢ ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας), πού σὰν ἀπλὲς ἰδέες μένουν μέσα σ' αὐτὸν χωρὶς στήριγμα, ἐνώνονται μ' αὐτὴν καὶ ἀποκτοῦν μαζί μ' αὐτὴν καὶ με τὸ μέσο τὸ δικό της ὑπόσταση καὶ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, δηλ. ἡ δυνατότητα αὐτῶν ἀποδείχνεται με τοῦτο, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι πραγματική· γιὰ τὴν ἰδέα αὐτὴ ἀποκαλύπτεται μέσ' ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ μόνη ἀνάμεσα σ' ὄλες τὶς ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, πού τὴ δυνατότητά της τὴ γνωρίζομε a priori, χωρὶς ὄμως καὶ νὰ τὴν ἐννοοῦμε¹, γιὰ τὴν εἶναι ὁ ὄρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου πού τὸν ξέρομε. Οἱ ἰδέες ὄμως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας δὲν εἶναι ὄροι τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ μόνον ὄροι τοῦ ἀναγκαίου ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης πού διακαθορίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο², δηλ. τῆς ἀπλῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ καθαροῦ Λόγου μας· ἐπομένως δὲν μποροῦμε γι' αὐτὲς τὶς ἰδέες νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γνωρίζομε καὶ μάλιστα συνειδητὰ ὄχι μόνο τὴν πραγματικότητά τους, ἀλλ' οὔτε καν τὴ δυνατότητά τους. Ὡστόσο ὄμως εἶναι οἱ ὄροι τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἠθικῆς καθορισμένης βούλησης ἀπάνω στὸ a priori δοσμένο σ' αὐτὴν ἀντικείμενο (στὸ ὕψιστο ἀγαθό). Ἄρα ἡ δυνατότητά τους μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτὴ σ' αὐτὴ τὴν πρακτικὴ σχέση, χωρὶς ὄμως θεωρητικὰ νὰ τὴ γνωρίζομε καὶ νὰ τὴν ἐννοοῦμε. Γιὰ τὴν τελευταία ἀπαίτηση εἶναι ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψη ἀρκετὸ ὅτι δὲν περιέχουν καμιάν ἐσωτερικὴν ἀδυνατότητα (ἀντίφαση)³. Ἡ τελευταία φράση τῆς περικοπῆς αὐτῆς δείχνει καθαρὰ πῶς ἐννοεῖ τὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν ὁ Kant: θεωρητικὰ ἐξεταζόμενες, δηλ. ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, δὲν ἀποτελοῦν βέβαια γνώσεις, ἀλλὰ καὶ δὲν περιέχουν τίποτα τὸ ἀδύνατον, καμιάν ἀντίφαση. Ὁ Λόγος ὄμως ὁ πρακτικὸς, ἡ ὕπαρξη μιᾶς καθαρῆς ἠθικῆς βούλησης καθοριζόμενης ἀπὸ νόμους, πού ἡ ἴδια ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ της καταφάσκοντας με τὴν αὐτονομία τὴν ἐλευθερία της, μᾶς πείθει ὅτι ἡ δυνατότητα αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν ἰδεῶν καὶ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνει ἀποδεκτὴ. Με αὐτὸ τὸν τρόπο βᾶθρο τῆς Μεταφυσικῆς γίνεται ἡ ἠθικὴ τὸ «τί μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω» προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ «τί

1. Einssehen, ἔχει τὸ κείμενο.

2. Τὸ ἀναγκαῖο τοῦτο ἀντικείμενο, καθὼς λέγει ἀμέσως παρακάτω ὁ ἴδιος, εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθό, δηλ. ἡ εὐδαιμονία. Ὅροι καὶ ἐγγυήσεις τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ, πού τὴν ἀπόκτησὴ του νόμιμα προσδοκᾷ ὁ καθοριζόμενος ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου τὰ προσταγμάτα ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

3. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 3-4.

ἔχω χρέος νὰ πράττω» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «τί μπορῶ νὰ γνωρίζω»¹. οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες εἶναι ὄχι θεωρητικὲς, ἀλλὰ πρακτικὲς βεβαιότητες. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔμβλη-

μα τῆς νέας Μεταφυσικῆς, ὅπως τὴν ἐσχημάτισε μέσα στὶς προθέσεις του κ' ἐπιδίωξε νὰ τὴν καταρτίσει μεθοδολογικὰ ὁ ἴδιος ὁ Kant.

IV

Τὸ τρίτο ζήτημα δὲν πρέπει νὰ τεθεῖ μὲ τὸν τύπο μιᾶς δίπολης διάζευξης, ὅπου ὁ ἕνας ὅρος ἀντιτίθεται ἐντελῶς πρὸς τὸν ἄλλο, ἔτσι πὺ μόνον ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο μπορεῖ νὰ κυρωθεῖ μὲ τὴν κατάφαση—ἀλλὰ μὲ τρόπον ὥστε καὶ οἱ δύο δυνατότητες νὰ συντεθοῦν ἀρμονικὰ μέσα στὴν ἴδια καταφατικὴ κρίση. Μὲ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση, ἡ ἐπιστήμη γενικά, ἀσφαλιζέται καὶ κατοχυρώνεται ἀπέναντι στὸν σκεπτικισμό τοῦ ριζικοῦ ἔμπειρισμοῦ, χωρὶς νὰ ἀναγκάζεται νὰ ζητήσει καταφύγιον στοὺς κόλπους τοῦ δογματικοῦ ὀρθολογισμοῦ, πὺ ἡ προστασία τοῦ πραγματικῆν ἀσφάλεια δὲν παρέχει, καὶ χωρὶς ἀφήνεται γιὰ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως, ὅπου μποροῦν δικαιωματικὰ νὰ καταλάβουν τὴ θέση πὺ τοὺς ἀνήκει, χωρὶς οὔτε νὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουση πρὸς τὶς θεωρητικὰ βεβαιωμένους γνώσεις, οὔτε τὴν ἐγγύησή τους νὰ χρειάζονται, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ νομιμότητά τους. Εἶναι ὄχι τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου ἀποφάνσεις, ἀλλὰ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου αἰτήματα, κ' ἐπομένως ἀντλοῦν ἀπὸ μιᾶν ἄλλη πηγή, καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης τὸ κύρος, τὴ δική τους βεβαιότητα. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση δίνει ἀντικειμενικὰ θεωρούμενο τὸ ἔργο τοῦ Kant καὶ τὸ νόημα τοῦτο συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὴν ἀπήχηση πὺ εἶχε τὸ ἔργο τοῦτο στοὺς κύκλους προπάντων τῶν προτεσταντῶν θεολόγων ὀλόκληρο τὸν περασμένον αἰῶνα². Ποιὰ νὰ ἦταν ὁμοίως τάχα κατὰ τὶς προθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant ἡ κυριότερὴ του ἐπιδίωξη, ἡ δεσπόζουσα γραμμὴ τῶν πραγματοποιήσεων τῆς φιλοσοφίας του; Περίορισε τὶς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μόνον στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, ἀντίστρεψε τὶς σχέσεις νόησης καὶ πραγματικότητος ὑποτάσσοντας ὄχι τὴ νόηση στοὺς ὁρισμούς τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον στοὺς νόμους τῆς νόησης, γιὰ νὰ κάνει μὲ τὸν περιορισμὸ καὶ τὴν ἀντίστροφη ἐξάρ-

τηση στερεώτερο τῆς ἐπιστήμης τὸ οἰκοδόμημα, ἢ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἀπὸ κάθε ἀπειλή τὴν αὐτοτέλεια καὶ τὴν αὐτάρκεια τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν», τὴν κυριαρχία καὶ τὸ πρωτεῖο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου; Σκοπὸς τοῦ ἦταν ἄραγε γιὰ χάρη τῆς γνώσης νὰ ἀφήσει μετέωρη, κρεμάμενη στὸ κενὸ τὴν πίστη, ἢ ν' ἀπαλλάξει τὴν πίστη ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη προστασία τῆς γνώσης; Ἡ μήπως παράπλευρα καὶ ἰσοδύναμα ἐνεργοῦσαν μέσα στοὺς στοχασμούς τοῦ Kant καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐλατήρια, κ' ἔτσι κατόρθωσαν νὰ φέρουν στὸ τέλος ἐκείνη τὴν ἰσορροπία πὺ παρουσιάζει τὸ σύστημά του συμπλέκοντας τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς ἀξιώσεις τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου μὲ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου τὰ προστάγματα καὶ τὰ αἰτήματα σὲ σύνθεση ἀρμονικὴ;

Τὸ πρόβλημα τοῦτο πολὺ ἀπασχόλησε τοὺς ἐρμηνευτὲς καὶ τοὺς κριτικοὺς τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ πολλὰς ἀκούστηκαν γνώμες, ἄλλοτε στερεώτερες καὶ ἄλλοτε χαλαρότερες τεκμηριωμένες, εἴτε τὴ μιὰ νὰ ὑποστηρίζουν εἴτε τὴν ἄλλη ἄποψη. Ἡ γνώμη ὅτι κύριο μέλημα τοῦ ἴδιου τοῦ Kant ἦταν τῆς ἠθικῆς ἢ θεμελίωση (καὶ ὄχι τῆς Ἐπιστήμης) φαίνεται πὺ ἔχει τοὺς περισσότερους ὁπαδούς. Ἐρμηνευτὲς καὶ ἱστορικοὶ περιώπης, ὅπως — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στοὺς παλαιότερους — ὁ Göring, ὁ Düring, ὁ Riehl, ὁ Laas, ὁ Volkelt, ὁ Adickes κ.ἄ. αὐτὴ τὴ γνώμη ὑποστηρίζουν: ὅτι δηλ. μέσα στὴ σκέψη τοῦ Kant ἡ δεσπόζουσα τάση εἶναι ἡ «πρακτικὴ» αὐτὴ ἐπεμβαίνει κάθε τόσο καὶ ὀρίζει τὴ διεύθυνση ἢ τονίζει τὴ σημασία τῶν διάφορων θεωριῶν του (Adickes). Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ στηρίζουν καὶ τὴν ἐνισχύουν καὶ ὀρισμένες φράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, πὺ συχνὰ μνημονεύονται. Ἀσχολεῖται, γράφει, μ' ἕνα ἔργο τόσο περίλαμπρο, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τοῦτο καὶ χωρὶς ἀξία, δηλ. μὲ τὸ «νὰ ἰσιώσει καὶ νὰ στερεώσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ μεγαλειῶδες οἰκοδόμημα τῆς ἠθικῆς»³ καὶ στὸν Πρόλογο στὴ β' ἔκδοση τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν Λόγου» δηλώνει: «ἀναγκάστηκα νὰ καταργήσω τὴ γνώση, γιὰ νὰ κάνω θέση στὴν πίστη ὁ δογματισμὸς τῆς Μεταφυσικῆς, δηλ. ἡ πρόληψη πὺ μπορεῖ κανεὶς στὴ Μεταφυσικὴ νὰ πάει μπροστά, χωρὶς κριτικὴ τοῦ καθαρῶν Λόγου, εἶναι ἡ ἀληθινὴ πηγὴ κάθε ἀπιστίας πὺ ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ἠθικότητα, ἀπιστίας μὲ τὸ παραπάνω δογματικῆς ὅποτεδήποτε»⁴. Τὴ

1. Σ' αὐτὰ τὰ τρία ζητήματα συγκεντρώνεται, κατὰ τὸν Kant, κάθε διαφέρον τοῦ Λόγου, τοῦ θεωρητικοῦ ὅπως καὶ τοῦ πρακτικοῦ. Βλ. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 532.

2. Δὲν ἦταν πάντα ἐπιδοκιμαστικὴ ἡ στάση τῶν Γερμανῶν θεολόγων ἀπέναντι στὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Οἱ ὀρθόδοξοι Λουθηρανοὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν εὐαισθησία τους ὑποψιάζονταν ὅτι δὲν εἶναι τόσο στερεὸ τὸ ἔρεισμα πὺ ἡ «πρακτικὴ Θεολογία» τοῦ Kant προσφέρει στὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως. Γιὰ τοῦτο μὲ τὴν ἐπέμβασή τους ἀπαγορεύθηκε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ λογοκρισία ἢ ἔκδοση τῆς «Θρησκείας μέσα στὰ ὄρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου».

3. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 260.

4. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 25.

θεωρία τῆς ἰδεατότητας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆ θεωρία τῆς ἐλευθερίας ὁ ἴδιος τὶς ὀνομάζει: τὰ δύο βασικά ἐρείσματα, τοὺς δύο στύλους τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος — ἀπάνω στὴν πρώτη θεμελιώνεται ἡ θεωρητική, καὶ στὴ δεύτερη ἡ πρακτική του φιλοσοφία. Ἀλλὰ νὰ πῶς συσχετίζει λογικά τὶς δύο αὐτὲς θεμελιακὲς θεωρίες: «Ἡ πραγματικότητα τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας» γράφει «ἔχει ὡς ἀναπότρεπτην ἀκολουθία τὴ θεωρία τῆς ἰδεατότητας τῶν ἀντικειμένων, ὡς ἀντικειμένων τῆς ἐποπτείας μέσα στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνο»¹. Τέλος μιὰ βαρυσήμαντη ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Kant σημειωμένη στὰ κατάλοιπά του: «Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἠθική»².

Ὅτι ὁ Kant ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὀριστικὴν διαμόρφωση τοῦ συστήματός του στὴν πρακτικὴ του φιλοσοφία, πού καὶ τὸ ἀπόλυτο τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς κατοχύρωνε καὶ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστης ἐξασφάλιζε, ἔβλεπε τὴν ἀποκορύφωση καὶ τὸ βαθύτερο νόημα, τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ἐπίπονης προσπάθειάς του, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ γραμμὴ καὶ μιὰ θρησκευτικὴ νηφάλια πού τὸν ἔκανε νὰ αἰσθάνεται τὸ Χριστιανισμὸ ὄχι μέσα στοὺς νεκροὺς τύπους τῆς λατρείας οὔτε στὴν ἔκσταση τῶν μυστικῶν (ἡ Schwärmerei ἦταν ἡ ἀντιπάθειά του³) ἀλλὰ στὴν ἔλλογη πίστη πού καθαίρει ἠθικὰ καὶ στηρίζει μὲ νόμιμες ἐλπίδες τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — εἶναι ἀπὸ τὰ κυριότερα καὶ πιὸ ζωντανὰ τονισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐσωτερικὰ τέλεια πειθαρχημένης προσωπικότητάς του. Ἀνατροφή καὶ παιδεία, οἰκογενειακὸ καὶ φιλικὸ περιβάλλον, μελέτες καὶ τρόπος ζωῆς καλλιέργησαν καὶ χάραξαν βαθιὰ μέσα του αὐτὲς τὶς διαθέσεις. Ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις πού διαμόρφωσαν σ' αὐτὸ τὸν τύπο τὸ χαρακτήρα του, οἱ ἰσχυρότερες ἦσαν τῆς μητέρας του κ' ἐνὸς θεολόγου μὲ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ κατάρτιση, πού ἐπὶ χρόνια ἔδινε τὸν τόνο στὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Königsberg — τοῦ Franz Albert Schultz. «Ὁ πατέρας (του)» γράφει ὁ φίλος καὶ βιογράφος τοῦ Kant Borowski⁴ «λαχταροῦσε ἕνα γιὸ ἐπιμελῆ καὶ πού νὰ σκέπτεται ἐντελῶς τίμια ἢ

μητέρα ἤθελε νὰ ἰδεῖ σ' αὐτὸν ἀκόμη κ' ἔναν εὐσεβῆ γιὸ, κατὰ τὸ σχῆμα τῆς εὐσεβείας πού εἶχε φτιάξει μέσα της. Ὁ πατέρας ἀπαιτοῦσεν ἐργασία κ' ἐντιμότητα, ἰδιαίτερα ἀποφυγὴ κάθε ψευτιάς ἢ μητέρα κάτι περισσότερο ἀκόμα: ἀγιότητα. Ἔτσι μεγάλωσε μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Kant καὶ φαίνεται πῶς αὐτὸ ἀκριβῶς, πού ἀφηγήθηκα λίγο πρωτύτερα γιὰ τὴν μητέρα του, εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ δείξει ὁ Kant στὴν ἠθικὴ του μιὰν ἀμείλικτη αὐστηρότητα, πρᾶγμα πού εἶναι πολὺ ὀρθό, καὶ νὰ τοποθετήσῃ ψηλὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀγιότητος πού, ἀπροσπέλαστη καθὼς εἶναι, μᾶς ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα [γιὰ τὴν ὑπαρξὴ] ἐνὸς ἄλλου κόσμου. Αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου του, νὰ εἴμαστε ἀγιοί, εἶχεν ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς τεθεῖ ἀπὸ τὴν καλὴν τοῦ μητέρα πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο». Καὶ προσθέτει σὲ ὑποσημείωση: «Ἐδῶ σημειώνω ἰδιαίτερα ὅτι ὁ Kant οὔτε ἀλλάξε αὐτὴ τὴν περικοπὴ μέσα στὸ χειρόγραφο μου⁵, οὔτε πρόστεσε κοντὰ καμιά παρατήρηση, ἄρα τὴν ἐπιδοκίμασε. Ἡ σελίδα αὐτὴ ρίχνει ἀπάνω στὸν ριγκορισμὸ τῆς ἠθικῆς του ἕνα ἀσφαλῶς ὄχι ἀσήμαντο φῶς». Ὅσο γιὰ τὸν Franz Albert Schultz, αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ εὐσεβισμοῦ (pietismus)⁶ στὴ Γερμανία τῶν χρόνων ἐκείνων, διευθυντὴς στὸ Kollegium Fridericianum (τῶν εὐσεβιστῶν ἴδρυμα) κ' ἔπειτα καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Königsberg. Ἡ μητέρα τοῦ Kant πού θαύμαζε τὸν Schultz καὶ παρακολουθοῦσε μὲ ζῆλο τὸ κήρυγμά του, σ' αὐτὸν ἐμπιστεύθηκε τὴν παιδείαν τοῦ γιοῦ της. Ὁ Kant ἐφοίτησε ὀκτῶ χρόνια στὸ Kollegium Fridericianum καὶ κατόπι στὸ Πανεπιστήμιον παρακολούθησε καὶ μαθήματα τοῦ Schultz πού δίδασκε Δογματικὴ. Συνδέθηκε μαζί του κ' ἐκεῖνος μὲ τὴν ἐπιρροήν του τὴ μεγάλη βοήθησε τὸν Kant στὴν ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία. Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους πού καὶ μὲ τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλὰ προπάντων μὲ τὸ χαρακτήρα του (ἠθικὴ εὐθύτητα καὶ ἀληθινὴ εὐσεβεία) ἐπηρέασε βαθιὰ τὸ μεγάλο φιλόσοφο τοῦ Königsberg.

Μέσα στὸ περιβάλλον τοῦτο καὶ μὲ τέτοιαν ἀνατροφή καὶ παιδείαν διαμορφώθηκε θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ ὁ χαρακτήρας τοῦ Kant. Ἐπειτα μιὰ ζωὴ ὀλόκληρη ἀφιερωμένη στὴ μελέτη, στὴ συγγραφὴ καὶ στὴ διδασκαλίαν, χωρὶς ἄλλες χαρὲς καὶ ἀ-

1. «Über die Fortschritte der Metaphysik», Werke (Hartenstein, β' ἔκδ.) τόμ. VIII, σελ. 573.

2. Reicke «Lose Blätter aus Kants Nachlass» τόμ. I (Königsberg 1889) σελ. 217.

3. Βλ. ἀνάμεσα σ' ἄλλες περικοπὲς καὶ «Kr. d. prat. Vern.» σελ. 127. Στὸ σημεῖο τοῦτο (ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα) ἦταν ἐντελῶς σύμφωνος μὲ τὸν Rousseau πού γράφει: «J'ai blâmé les extases des mystiques; je les blâme encore quand elles nous détachent de nos devoirs, et que, nous dégoûtant de la vie active par les charmes de la contemplation, elles nous mènent au quiétisme», «Julie ou la Nouvelle Héloïse» part. VI, lettre 8 (Oeuvres complètes, Paris—Didier 1834, τόμ. II, σελ. 323· βλ. καὶ σελ. 325, ὑποσημ.).

4. Ludwig Ernst Borowski «Darstellung des Lebens und Charakters Im. Kants» Königsberg 1804, σελ. 22 - 23.

5. Ὁ Kant διάβασε προτοῦ δημοσιευτοῦν τὰ χειρόγραφα τοῦ Borowski κ' ἔκανε διαγραφὰς καὶ διορθώσεις.

6. Ζωντὴ θρησκευτικὴ κίνηση στὴ Γερμανία τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, ἀντιμέτωπη πρὸς τὸν ὀρθόδοξο Λουθηρανισμό· ἤθελε καὶ ἀσκοῦσε τὸ Χριστιανισμὸ σὰ ζωντανὴ θρησκεία θερμῆς πίστης στὸ Θεὸ καὶ ἠθικῆς ἀγνότητος.

πολύσεις ἐξόν ἀπὸ 'κεῖνες ποὺ χαρίζει στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ὁ «θεωρητικὸς βίος», ζωὴ ὀργανωμένη ἕως τὶς μικρότερες λεπτομέρειές της μὲ αὐστηρὴ καὶ σοφὴ πειθαρχία, ὅπου ὄχι μόνον τὸ ἀπὸ τὴ φύση του δυσήνιο θυμικὸ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἀσθενικὸ σῶμα ἔμαθε νὰ ὑποτάσσεται στοὺς ὀρισμοὺς τῆς ἔλλογης θέλησης, ρίζωσαν βαθιὰ μέσα του τὴν πεποίθηση ὅτι ἕνα καὶ μόνον ἀποτελεῖ τὴν ὑψηλὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου: ὁ ἠθικὸς προορισμὸς του. Πλάσμα χαμένο μέσα στὸν ἀπειρο χῶρο καὶ στὸν ἀπειρο χρόνο τῆς δημιουργίας, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ κι' ἀντικρίζει τὸν ἑναστρο οὐρανὸ ἀπὸ πάνω του χωρὶς νὰ συντριβῆται ἀπὸ τὴ δική του, μηδαμινότητα, μόνον γιατί αἰσθάνεται μέσα του κάτι ἰσότιμο μ' ἐκεῖνον: τὸν ἠθικὸ νόμο. «Δυὸ πράγματα γεμίζουν τὴν ψυχὴ μὲ θαυμασμὸ καὶ σεβασμὸ ποὺ ὄλο καὶ ἀνανεώνονται καὶ μεγαλώνουν, ὅσο ἀσχολεῖται μ' αὐτὰ ἡ σκέψη πῶς συχνὰ καὶ πῶς ἐπίμονα: ὁ ἑναστρος οὐρανὸς ἀπὸ πάνω μου καὶ μέσα μου ὁ ἠθικὸς νόμος». ¹ Τί ἄλλο λοιπὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ τὸ βαθύτερο νόημα μιᾶς πραγματικῆς, μιᾶς ἀξίας τοῦ ὀνόματός της φιλοσοφίας παρὰ τὸ πῶς νὰ δείξει τὴν ἔκταση καὶ τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ πῶς νὰ θεμελιώσῃ γνωσιολογικὰ καὶ μεταφυσικὰ τὸν ὄρο καὶ τὴν προϋπόθεση τοῦ νόμου τούτου—τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας; Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καμιά φιλοσοφικὴ σύνθεση δὲν μπορεῖ ν' ἀντιμετρηθεῖ μὲ τὸ σύστημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ δίκαια ὁ Kant, ἀπολογιστικὰ σταθμίζοντας τὴ μακροχρόνια προσπάθειά του, στὸ κατόρθωμά της τοῦτο ἔβλεπε τὴν ἀξία της.

Ἦταν ὁμως ἐξ ἀρχῆς, πρὶν ἀκόμα δηλ. πάρῃ ὀριστικὴ συγκρότηση καὶ μορφή, πρὶν παγιωθεῖ καὶ ὀλοκληρωθεῖ τὸ σύστημά του, αὐτὴ καὶ μόνη, αὐτὴ ἀποκλειστικὰ ἢ συνειδητὴ πρόθεσή του, τὸ κίνητρο τῶν στοχασμῶν του; Δὲν φαίνεται πιθανὸ—καὶ στὸ σημεῖο τοῦτο ἐμεῖς εἴμαστε σὲ θέση, ὅπως εἶναι φυσικὸ, νὰ κρίνομε ἀντικειμενικότερα, ὀρθότερα καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἀφοῦ μπορούμε πολὺ εὐκολώτερα, ἀπ' ὅσο μπορούσε (ἢ καὶ ἤθελεν) ἐκεῖνος, νὰ μετατοπιστοῦμε ἀπὸ τὸ τέρμα στὴν ἀφετηρία καὶ νὰ μελετήσομε τὸ ἔργο του στὴν ἐξέλιξή του ἀπὸ τὰ πρῶτα δημοσιεύματα ἕως τὰ τελευταῖα, τὰ κλασικὰ πιά συγγράμματα τῆς ἐποχῆς τῆς τόσο ἀργοπορημένης ὀριμότητας. Ἀπὸ τίς κύριες δονήσεις τοῦ πνεύματός του ἐκεῖνη ποὺ φανερώθηκε πρωϊμότερα κ' ἐντονώτερα ἦταν τὸ πάθος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Kant γιὰ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ Newton, ποὺ τοῦ ἀποκάλυψε ὁ δάσκαλός του Martin Knutzen. Μὲ μιὰν ἀπὸ τίς πρῶτες του μελέτες («Allgemeine Naturge-

schichte und Theorie des Himmels» 1755) κάνει τὴν γενναία προσπάθεια νὰ ἐπεκτείνει (μὲ μιὰν ὑπόθεση γνωστὴ σήμερα μὲ τὸ ὄνομα θεωρία τοῦ Kant-Laplace) ἕως τὰ ἔσχατα δυνατὰ ὄριά της τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος μὲ ἀφετηρία τίς βασικὲς ἀρχές τῆς νευτώνειας Φυσικῆς. Καὶ στὴ λατινικὰ γραμμένη ἐργασία του ποὺ δημοσιεύεται τὸν ἴδιο χρόνο: «Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio» ἐρμηνεύει καὶ διορθώνει τίς ιδέες τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff γιὰ τίς πρῶτες ἀρχές μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἑναρμονίζονται μὲ τοὺς λογικοὺς ὄρους τῆς ἐπιστήμης—τῆς ἐπιστήμης ὅπως τὴν ἐννοοῦσε καὶ τὴν καλλιέργησε ὁ Newton. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ Kant, διαπαιδαγωγημένος μὲ τὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία τῆς σχολῆς Leibniz-Wolff, ποὺ μὲ ὄλες τίς ἀντιρρήσεις του τὴν ἐθαύμαζε γιὰ τὴν αὐστηρὰ λογικὴ μέθοδό της, μόνην ἱκανὴ—καθὼς ἐπίστευε—νὰ συγκροτήσῃ μιὰν ἀξία τοῦ ὀνόματός της ἐπιστήμη, ² εἶχεν ἐμποτισθεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ «Διαφωτισμοῦ» ποὺ λάτρευε τὸν ὀρθὸ Λόγο καὶ αὐτὸν θεωροῦσε σὰν τὴ μόνη ἀπεριόριστη αὐθεντία, τὴ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ὑψώσει τὸν ἄνθρωπο ἕως τὴν ἐπίγνωση τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς δυνάμεώς του. Στὸ ἄρθρο του «Was ist Aufklärung?» ἔγραψε τὸν καλύτερο ὕμνο πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ πνεῦμ' αὐτό, λέγει, σὲ τοῦτο κατατείνει: ν' ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ κάθε κηδεμονία, νὰ τοῦ δώσει τὴ δύναμη νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ διάνοιά του γιὰ ρυθμιστὴ τῆς ζωῆς του κ' ἔτσι μόνος του, στὴν ἐνηλικίωση φτασμένος, νὰ λευτερωθεῖ ἀπὸ τὸ ζυγὸ κάθε ἐξωτερικῆς αὐθεντίας. Newton, Wolff, πνεῦμα τῆς Aufklärung ἦταν στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του τὰ ὀδηγητικὰ του ἀστέρια—καὶ πίσω ἀπ' ὄλα τὸ ἴνδαλμά του: ἡ ἐπιστήμη, Μαθηματικὴ Φυσικὴ καὶ Μεταφυσικὴ, στέρεα, ἀσάλευτα ἐδραιωμένη στὸν πανεξουσιαστὴ Λόγο.

Ἀπὸ τὴ νάρκη αὐτῆς τῆς μακάριος πίστης κι' αἰσιοδοξίας φαίνεται πῶς ξύπνησε τὸν Kant ἡ μελέτη τοῦ David Hume· ὁ ἴδιος τουλάχιστον ὁμολογεῖ στὰ «Προλεγόμενα

2. «Στὴ σύνθεση ἐνὸς μελλοντικοῦ συστήματος Μεταφυσικῆς πρέπει κάποτε ν' ἀκολουθήσομε τὴν αὐστηρὴ μέθοδο τοῦ διαπρεπῆ Wolff, τοῦ μεγαλύτερου ἀπ' ὄλους τοὺς δογματικοὺς φιλοσόφους, ποὺ ἔδειξε πρῶτος μὲ τὸ παράδειγμά του (καὶ μὲ τὸ παράδειγμα τοῦτο δημιούργησε αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς βαθύτητας ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη σβῆσει στὴ Γερμανία) πῶς μπορεῖ κανεὶς μὲ τὴν κανονικὴ θέση τῶν ἀρχῶν, τὸ σαφὴ καθορισμὸ τῶν ἐννοιῶν, τὴν ἐπίμονη αὐστηρότητα τῶν ἀποδείξεων, τὴν ἀποφυγὴ τῶν παράτολμων πηδημάτων στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀκολουθιῶν, νὰ μπεῖ στὸν ἀσφαλὴ δρόμο μιᾶς ἐπιστήμης. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἦταν καμωμένος γιὰ νὰ δώσει στὴ Μεταφυσικὴ αὐτὸ τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα, ἐάν τοῦ ἤρχόταν ἡ ἰδέα νὰ προετοιμάσῃ πρῶτα τὸ ἔδαφος μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ ὀργάνου, δηλ. τοῦ ἴδιου τοῦ καθαροῦ Λόγου», «Kr. d. rein. Vern.», Πρόλογος στὴ β' ἐκδ., σελ. 28.

1. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 167 - 168.

σὲ κάθε μελλοντική Μεταφυσική» ὅτι ὁ Hume τὸν ἔκανε ν' ἀποτινάξει τὸ λήθαργο τοῦ δογματισμοῦ.¹ Ὁ ριζικός ἐμπειρισμὸς τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου, ποὺ εἶχε στὸ βάθος ἕναν ἔντονο σκεπτικισμό, ἦταν πραγματικά γιὰ τὸ θαυμαστὴ τοῦ Newton καὶ τὸ μαθητὴ τοῦ Wolff δυνατὸς κλονισμὸς: ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, θεμελιωμένη στὴ γενικὴ ἀρχὴ τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας τῶν φαινομένων, ἀπογυμνωτότανε μὲ τὶς ὀξύτερες ἀναλύσεις τοῦ Hume ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ κῦρος τῆς—οὔτε ἀπόλυτη ἦταν πιά οὔτε ἀναγκαῖα, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ποὺ τῆς χρῆσιμευε γιὰ ἔρεισμα. Ἡ σύμπτωση καὶ τὸ τυχαῖο, μ' ἕναν ὄρον σχετικότητας, εἰσορμοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν ἀκαταγώνιστο στὰ ἐπιχειρήματά του ἐμπειρισμὸ στὸ ἱερὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸ βεβήλωνε ἀνεπανόρθωτα. Ἄν ἀκόμη καὶ οἱ γενικὲς ἀρχές, ὅπου θεμελιώνει τὸ οἰκοδόμημά της ἡ Ἐπιστήμη τῆς Φύσης, παράγονται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὶς ἐμπειρικὲς διαπιστώσεις, ἂν ἐπομένως πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἐμπειρία, καθολικὴ καὶ ἀναγκαῖα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ὅπως πιστεύει ὁ δογματικὸς ὀρθολογισμὸς. Αὐτὸ τὸν κίνδυνο, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἐπιστήμη, τὸν ἔνοιωσε βαθύτατα ὁ Kant καὶ προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ τὸν ἀποτρέψει.

Ὅτι ἡ τάση αὐτὴ, ἡ ἐπιθυμία δηλ. τοῦ Kant νὰ προασπίσει τὸ κῦρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ, μὲ τὸν αὐστηρὸ καθορισμὸ τῆς συμβολῆς τῆς ἐμπειρίας στὴν ἀρτίωση τῆς γνώσης καὶ μὲ τὴν ἀναλυτικὴ διακρίβωση τῶν προεμπειρικῶν (a priori) ἀρχῶν τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς νόησης, ποὺ πρυτανεύουν στὴ συγκρότηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια κίνητρα τῆς σκέψης του, ὅταν κατάστρωνε μέσα στοὺς διαλογισμοὺς του καὶ σύνθετε τὴν πρώτη του ὀγκώδη «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου», δὲν μπορεῖ σοβαρὰ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ὅ,τι τὸν ἀπασχολοῦσε βασανιστικὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνη καὶ θέρμαινε τὴ μεγάλη του διάνοια ἦταν πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ κερδηθεῖ ἡ ὑπόθεση τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλὰ ἕνα ἔργο κατὰ τὸ περιεχόμενο πολυσύνθετο, ἔργο ζωῆς, ποὺ κυοφορήθηκε ἐπίπονα ἐπὶ τόσα χρόνια, δὲν εἶναι ποτὲ τόσο ἀπλὸ στὰ ἐλατήριά του γιὰ νὰ χωρέσει εὐκόλα μέσα σ' ἕνα συμμετρικὸ ἐξηγητικὸ σχῆμα. Κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργα-

σίας φυσικὸ ἦταν καὶ ἄλλα ἐλατήρια ποὺ δροῦσαν ἀπὸ καιρὸ μέσα στὴ συνείδηση τοῦ φιλοσόφου, ἄλλοτε στὸ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ πιὸ συχνὰ στὰ βάθη τῆς μυστικῆς, ἀλλὰ ἰσχυρὰ, νὰ μπῆκαν στὴ μέση συμμαχώντας μὲ τὸν δεσπόζοντα τόνο καὶ νὰ σημείωσαν μὲ τὴν καταβολὴ τους καὶ τὴ δική τους παρουσία μέσα στὸ ξετύλιγμα καὶ στὴν ἀλληλουχία τῶν στοχασμῶν του. Τὰ σπέρματα τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Kant ὑπάρχουν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» σκόρπια μέσα στὰ ἔργα τῆς προκριτικῆς περιόδου. Τὸ κλίμα ποὺ δημιουργήσε μὲ τὴ νέα θέση τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος ἡ πρώτη μεγάλη Κριτικὴ, ἦταν πρόσφορο πολὺ γιὰ νὰ βλαστήσουν μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Ἀναπτύχθηκαν λοιπὸν καὶ ἀρχισαν κι' αὐτὰ μὲ τὸν τρόπο τους νὰ ἐπηρεάζουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὴ συνθέτουσα σκέψη πρὸς τὸ δρόμο ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε καὶ τὴ δική τους ἀνθηση καὶ καρποφορία. Ἐτσι σιγά-σιγά ὀρθώνεται ἀπέναντι στὴν ἔννοια τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, στὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ποὺ ἀποτελεῖ τὴ λογικὴ σπονδύλωση τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἀνταύγεια τοῦ κόσμου τοῦ Ἀπολύτου, βάθος καὶ δικαίωση τῶν νόμων τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Λίγο ἀκόμη καὶ τὸ σύστημα ὀλόκληρο θὰ πολωθεί γύρω ἀπὸ τὶς δύο κεντρικὲς του ἐστίες—τὸν θεωρητικὸ Λόγο ποὺ μὲ τὸν κατηγορικὸ του ὀπλισμὸ διασφαλίζει τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, καὶ τὸν πρακτικὸ Λόγο ποὺ μὲ τὴ νομοθεσία του ρυθμίζει, κατηγορηματικὰ προστάζοντας, τοὺς τρόπους τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς. Στὸ βάθος δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἀνεξάρτητες ἐστίες, γιὰ δύο χωριστοὺς «Λόγους». Γιατὶ ἕνας καὶ ὁ ἴδιος εἶναι πάντα ὁ Λόγος ἀλλὰ μὲ δύο χρήσεις: τὴ θεωρητικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ. Ἡ θεωρητικὴ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν πρακτικὴ μὲ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ ὁ Λόγος φτάνει στὴν ἀποκορύφωση καὶ στὴν ὀλοκλήρωσή του.

Αὐτὴ τὴν τέλεια ἰσορρόπηση τοῦ συστήματος ὁ Kant τὴν ἐκθέτει παραστατικὰ σὲ μιὰν ἔξοχη σελίδα τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν παραθέσουμε ὀλόκληρη, γιατί στὸ τέλος τῆς ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ δρόμος πρὸς αὐτὴ τὴν κατάκτηση τοῦ πνεύματος περνάει κατ' ἀνάγκη πρῶτ' ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη: «Ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου θὰ πεισθεῖ ἐντελῶς πόσο ὑπέρτατα ἀναγκαῖα, πόσο χρησιμὴ ἦταν γιὰ τὴ Θεολογία καὶ τὴν ἠθικὴ ἐκεῖνη ἡ ἐπίπονη παραγωγή (Deduction) τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο μὲ αὐτὴν μπορούμε, ἐὰν τοποθετήσουμε τὶς κατηγορίες στὴν καθαρὴ νόηση, νὰ ἀποφύγομε νὰ τὶς θεωρήσουμε μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα ἔμφυτες, καὶ ἀπάνω τους νὰ στηρί-

1. Αὐτὴ τὴ συγκλονιστικὴν ἐπίδραση τοῦ Hume ἀπάνω στὸν Kant ὁ Benno Erdmann («Kant und Hume um 1762» μέσα στὸ Archiv für Geschichte der Philosophie, τόμ. 1, σελ. 62-67) τὴν τοποθετεῖ χρονολογικὰ ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1772, ἐκεῖ γύρω στὸ 1774. Καὶ πρῶτύτερα ἐγνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Hume ὁ Kant, ἀφοῦ ὁ ἴδιος τὸν μνημονεύει στὶς «Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und des Erhabenen» ποὺ δημοσιεύθηκαν τὸ 1764. Ἄλλὰ τότε ἔβλεπε τὸν Hume σὰν ἠθικοφιλόσοφο καὶ δοκιμιογράφου, ὄχι ἀκόμη σὰν κριτικὸ τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου.

ξομε ἀπειρες ἀξιώσεις μὲ θεωρίες τοῦ Ὑπεραισθητοῦ, ὅπου δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τέλος, ἔτσι ὁμοίως νὰ κάνομε τὴ Θεολογία μαγικὸ φανὸ χιμαιρῶν· ἐὰν πάλι τις θεωρήσομε ἐπίκτητες, νὰ ἐμποδίσομε νὰ περιορίζεται μαζί μὲ τὸν Ἐπίκουρο ἢ ὁποιαδήποτε γενικά χρήση τους μὲ πρόθεση πρακτικὴ, ἀπλῶς μόνο σὲ ἀντικείμενα καὶ προσδιοριστικὰ αἷτια τῶν αἰσθήσεων. [Αὐτὰ μποροῦμε τώρα νὰ τ' ἀποφύγομε καὶ νὰ τὰ ἐμποδίσομε], ἀφοῦ ἡ κριτικὴ σ' ἐκείνη τὴν παραγωγή ἀπόδειξε πρῶτον ὅτι οἱ κατηγορίες δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ προέλευση, ἀλλὰ ἔχουν ἀρρίστην καθαρὴν νόηση τὴν ἔδρα καὶ τὴν πηγή τους· καὶ δεύτερον ὅτι, ἀφοῦ ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν βέβαια θεωρητικὴ γνώση μόνον ἐφόσον ἐφαρμόζονται σὲ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἐφαρμοζόμενες σ' ἐν ἀντικείμενο, πού δίνεται διαμέσου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, μᾶς ἐξυπηρετοῦν στὸ νὰ σκεπτόμαστε μὲ ὀρισμὲνο τρόπο τὸ Ὑπεραισθητό, ὁμοίως μόνον ἐνὸσω τοῦτο διακαθορίζεται μὲ τέτοια κατηγορήματα πού κατ' ἀνάγκην ἀνήκουν στὴν καθαρὴ, ἀρρίστη δοσμένη πρακτικὴ πρόθεση καὶ στὴ δυνατότητά της. Θεωρητικὸς περιορισμὸς τοῦ καθαροῦ Λόγου καὶ πρακτικὴ ἐπέκταση τοῦ Λόγου τούτου τὸν φέρνουν σ' ἐκείνη τὴ σχέση τῆς ἰσότητος [ἐνν. τὴν ἰσορροπία], ὅπου γενικά ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σκόπιμα, καὶ τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀποδείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴ σοφία, ἐὰν πρέπει νὰ γίνῃ ἀσφαλὴς καὶ ὄχι ἀβαστος ἢ ἀποπλανητικὸς, σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἀναπόφευκτα πρέπει νὰ περάσει μὲσ' ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη· ὅτι ὁμοίως αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὸ τὸ στόχο, γιὰ τοῦτο μπορεῖ κανεὶς νὰ πεισθεῖ μόνον ἀφοῦ ἡ Ἐπιστήμη ἀποτελειωθεῖ»¹.

Ἀπὸ τίς ἀναλύσεις μας προκύπτει ὅτι ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant, στὰ πρῶτα τουλάχιστο βήματά της, τὰ πιὸ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸν τόνο τοῦ συστήματος, διαμορφώθηκε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ· ὅσο ὁμοίως ἀναπτυσσότανε, τόσο ἡ συνάφειά της μὲ τίς γενικὲς γραμμὲς τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θεολογίας γινότανε στενώτερη, ἔτσι πού στὸ τέλος συγκλίνοντες ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀδελφώθηκαν ἀρμονικὰ μὲσα στὸ ἴδιο σύστημα. Τὸ θεωρητικὸ διαφέρει μὲ-

σα σ' ἓνα σοφὸ τῆς περιωπῆς τοῦ Kant ἦταν πολὺ ἰσχυρὸ, ὁ παλμὸς τοῦ καθαροῦ ἐπιστήμονα μὲσα τοῦ πολὺ ἐντονος καὶ ποτὲ δὲν θὰ θυσίαζε τὴ γνώση γιὰ χάρη τῆς πίστεως—αὐτὸν Ἰσα-Ἰσα τὸ θρίαμβο πανηγύρισε ἡ μεγάλη του διάνοια· πού ἀνακάλυψε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεωρητικὸς Λόγος, κινούμενος στὴ δική του ἀποκλειστικὰ τροχιά, ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὸν πρακτικὸ Λόγο στοὺς νόμους καὶ στὰ αἰτήματά του. Ἄν, ἀντὶ νὰ συμβεῖ τοῦτο, γινότανε τὸ ἀντίθετο, ἂν δηλ. ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔδειχνε ἀναντίρρητα τὸ ἀτοπο τῶν ἀρχῶν τῆς πρακτικῆς, ὁ ἴδιος ὁ Kant μᾶς λέγει μὲ παρρησίαν ἀξιοθαύμαστη τί δὲν θὰ δυσκολευότανε καθόλου νὰ πράξει: «Ἄν ὑποθέσομε» γράφει στὸν πρόλογο τῆς β' ἐκδόσεως τῆς μεγάλης Κριτικῆς τοῦ «ὅτι ἡ Ἠθικὴ προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην τὴν ἐλευθερία (στὸ πιὸ αὐστηρὸ νόημά της)... ἀλλὰ ὅτι ὁ θεωρητικὸς Λόγος ἔχει ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἐλευθερία, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην ἡ προϋπόθεση ἐκείνη, δηλ. ἡ Ἠθικὴ, νὰ κάνει τόπο σ' ἐκείνην πού τὸ ἀντίθετό της περικλείνει μιὰν ὀλοφάνερη ἀντίφαση»². Αὐτὸ εἶναι τὸ χρέος τοῦ φιλοσόφου, καὶ μάλιστα τοῦ κριτικοῦ φιλοσόφου. Ὡστε στὸ ζήτημά μας τὴν ὀρθὴ ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ Em. Boutroux, ὅταν γράφει ὅτι παρερμηνεύει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία ἐκεῖνος πού νομίζει ὅτι ὕστερα ἀπὸ ὀρισμὲνο σημεῖο ἡ φιλοσοφία αὐτὴ κάμπτεται καὶ παίρνει αὐθαίρετη διεύθυνση· πρέπει μᾶλλον νὰ τὴ φαντασθοῦμε ὅτι ἐργάζεται γιὰ ν' ἀποκαταστήσει τὴν ἀρμονία ἀνάμεσα σὲ δύο θεωρίες, πού κάθε μιά τους διαμορφώθηκε χωριστὰ³. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφει κ' ἕνας βαθὺς μελετητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Kant, ὁ Victor Delbos: «Εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ διάφορες στιγμὲς τοῦ ἐξελιγμοῦ τῆς καντιανῆς σκέψης ἡ ἰδέα νὰ θεμελιώσῃ τὴν Ἠθικὴ, ὡς εἰποῦμε μάλιστα: ὀρισμὲνην Ἠθικὴν, ἔκανε τὴν ἐπέμβασή της ὡς παράγων πολὺ σημαντικὸς· ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ ζήτησε νὰ μετατραπῇ σὲ θεωρία μόνον μὲ τὴ μεσολάβηση συλλήψεων καθαρὰ θεωρητικῶν, πολλὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἀρχικὰ περιεχόμενον πάρα πολὺ ἀπομακρυσμένο ἀπ' αὐτήν, σὲ βαθμὸ πού δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραχθοῦν ἀποκλειστικὰ γιὰ χάρη δικῆς της»⁴.

2. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 24.

3. «Rôle de la Dialectique transcendante», Revue des Cours et Conférences, 4e année (1895-1896), Ire série, σελ. 632 - 633.

4. «La philosophie pratique de Kant (2η ἐκδ. Paris 1926) σελ. 65.

1. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 147.

V

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού κάναμε μέσα στὰ κείμενα τοῦ Kant, γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τίς προσωπικὲς προθέσεις του σὲ συσχέτιση μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ νόημα τῶν κεντρικῶν ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας του καὶ μὲ τὴ σημασία πού ἔδωσαν σ' αὐτὸ τὸ βαθὺ καὶ πηγαῖο φιλοσοφικὸ ἔργο οἱ σύγχρονοι καὶ οἱ μεταγενέστεροί του, εἶναι, συνοπτικὰ διατυπωμένο, τὸ ἑξῆς:

1. Πρόθεση τοῦ Kant ἦταν ἀσφαλῶς νὰ ἀνανεώσει καὶ νὰ θεμελιώσῃ ἀπάνω σὲ βάσεις στερεές τὸν ὀρθολογισμό, ἡ δὲ ὑψίστη ὅμως κριτικὴ του, πού ἔδειξε τὰ ὅρια τοῦ Λόγου κατὰ τὴ θεωρητικὴ λειτουργία καὶ χρῆση του, ἀπόληξε στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, καὶ ἔτσι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία ἔθρεψε καὶ δυνάμωσε τίς ἀντιρασιοναλιστικὲς τάσεις πού ἀργότερα θριάμβευσαν στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν ἀνθηση τοῦ ρομαντισμοῦ.

2. Πολέμιος τῆς Μεταφυσικῆς δὲν ὑπῆρξεν ἐμπρόθετα ὁ μεγάλος Γερμανὸς φιλόσοφος· ἀπεναντίας προσπάθησε νὰ ἀνακαινίσῃ τὴ μεταφυσικὴ σκέψη καὶ νὰ δείξῃ μὲ ποῖο τρόπο μπορεῖ νὰ ξεκαθαρίσῃ καὶ νὰ κάνει βεβαιότερες τίς ἀλήθειές της. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ μεταφυσικὲς ἰδέες, κατὰ τὸν Kant, ἔχουν ἐρείσματα ὄχι θεωρητικά, ἀλλὰ πρακτικά, ἀντλοῦν δηλαδὴ τὸ κύρος τους ὄχι ἀπὸ τὴ λογικὴ σκέψη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἠθικὸ φρόνημα καὶ τὴν ἠθικὴ πράξη,

καὶ ἐδῶ ἡ φιλοσοφία του ἔπαιξε στὴν ἱστορία τοῦ στοχασμοῦ ρόλο ἀντίθετο πρὸς τίς προθέσεις τοῦ δημιουργοῦ· της: στοὺς χρόνους τοῦ ἐπιστημονισμοῦ ἢ Μεταφυσικῆ, ὡς φιλοσοφικὴ μάθηση, θεωρήθηκε δογματισμὸς ἀσυμβίβαστος μὲ τίς ἀρχές καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς αὐστηρᾶ κριτικῆς σκέψης.

3. Κύριο μέλημα τοῦ Kant ἦταν νὰ κατοχυρώσῃ τὴν αὐτοσύνειδη καὶ συστηματικὴ γνῶση, κατὰ πρῶτο λόγο τοῦ φυσικοῦ κόσμου, νὰ διασφαλίσῃ δηλαδὴ τὸ κύρος τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ. Ὄταν ὅμως στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὴν κριτικὰ ὀρθὴ καὶ γόνιμη μέθοδό της ἔφτασε στὴν πεποίθησή ὅτι ἡ θεωρητικὴ γνῶση μὲ τίς ἀρχές καὶ τὰ μέτρα της δὲν καλύπτει ὀλόκληρο τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλ' ἀπλώνεται μόνο σ' ἓνα στενὸ τομέα της, εἶδε σ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τὴν εὐπρόσδεκτη ἐγγύηση ὅτι μένουν ἄτρωτοι ἀπὸ τὰ βέλη τῆς ἀμφιβολίας οἱ νόμοι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀδιάβλητες οἱ προσδοκίες τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, ἀθικτες οἱ ἠθικὲς ἀξίες καὶ οἱ μεγάλες ἀλήθειες τοῦ δόγματος—καὶ μὲ χαρὰ ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ καὶ εὐλαβικὴ ψυχὴ του διαπίστωσε πόσο ἡ φιλοσοφία του, ἀντὶ νὰ κλονίξῃ, στερεώνει ἰσχυρότερα τὰ βάρη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπως τὴν δραματιζότανε ὁ βαθὺς καὶ γνήσιος οὐμανισμὸς του.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

